

CRAIR E SAVAIR

CRAIRE SAVAIR

La sculptura da Son Luzi e l'apparat da nivellaziun represchentan ils dus pols «crair e savoir». Tge han las Grischunas ed ils Grischuns cret e savì, tge crain e san ellas ed els oz? Il cunfin tranter crair e savoir n'è mai stà cler.

«Dieus e Dieu» illustrescha il svilup dals numerus dieus «pajauns» ad in Dieu cristian. Las «ditgas e legendas» tradiziunalas relatan, co che la vita reala vegn dumagnada e chapida. «Segns e miraclas» tracta reglas, avertiments ed eveniments. «Cretta e superstiziun» mussa la finala che omaduas furmas vivan anc adina.

«Naschientscha e mort» menziuna las enconuschientschas da la medischina, dentant er la pietad populara. Il local davart «scola e scola populara» e quel davart «stampats e stamparias» tematiseschan cunzunt il savoir.

Crair e savoir, dentant er – sco ch'i para – superstiziun, èn oz pli u main libramain en vendita sin il «martgà da las pussaivladads». La schelta è enorma e surpassa per bler la purschida da las baselgias tradiziunalas.

DIEUS E DIEU

Sin il territori grischun enconuschan ins fin ussa mo modests lieus da cult dal temp precristian. Probablmain prevaleva quella giada la veneraziun religiusa da dieus dal sulegl, da las funtaunas, da l'aua, da las plantas, da la champagna e dal guaud.

La romanisaziun ha fatg scumparair ils dieus celtics e retics ed als ha substituids cun dieus romans. Ils novs dieus sco Silvanus u Diana sumegliavan als dieus da la natira d'antruras, uschia ch'els èn vegnids acceptads bain. Pussaivel èsi che singuls lieus da cult dal temp da fier èn vegnids utilisads vinavant durant il temp dals Romans.

La legenda di che Son Luci u ch'il purtader da la cretta cristiana Gaudenzius hajan missiunà la segunda mesadad dal 4. tschientaner en Rezia. L'onn 380 è la religiun cristiana daventada la religiun naziunala da l'imperi roman. Tuttina è la veglia cretta sa mantegnida anc ditg. Tant ils imperaturs da l'imperi roman tardiv sco Teodosius I. (379–395) sco er anc l'uestg Remedius da Cuira (800–820) han relaschà leschas per scumandar ils cults pajauns. Las statuettas dal dieu mercantil Mercur e da la deessa da la chatscha Diana a Cuira, ils altars da Segl Baselia sco er il lieu da cult S. Luzisteig-Prasax cumprovan che las divinitads dal temp pajaun ed antic eran anc fitg derasadas. En il cuvel da cult a Ziràn è il dieu oriental Mitras vegnì adurà anc durant tschientaners. Il skelet d'in um empalà, ils objects

da cult sparpagliads sco er il cuvel emplenì laschan presumar che las praticas pajaunas han piglià ina fin violenta. L'idea cristiana d'in sulet Dieu era sa derasada.

Las emprimas baselgias en la citad provinziuala da Cuira ed ora sin il pajais dattan perditga da l'augment da pussanza dal cristianissem dapi l'antica tardiva. Talas baselgias èn la baselgia episcopala da Cuira ch'è vegnida construida gia il 5. tschientaner, il lieu sepulcral vischin Son Steffan, la baselgia S. Maria a Sagogn u la baselgia Son Martin a Ziràn.

SEGNS E MIRACLAS

Ein In'ensaina enconuschenta è sco ch'i para l'appariziun d'in comet smanatschant avant la guerra da trenta onns 1618. In sulegl da colur da sang ed in crucifix cotschen duain esser cumparids al tschiel la damaun avant l'incendi da la citad da Cuira 1574. Er las uschenumnadas reglas da purs sa basan sin segns. Il pli savens derivan ellas d'observaziuns da la natira ch'èn senz'auter objectivas e ch'èn vegnidas rimnadas durant tschientaners. Tschertas constellaziuns climaticas inditgeschan – tenor las experientschas – in tschert avegnir meteorologic, p.ex. sch'i dat blera u pauca plievgia e naiv, sche las alps vegnan chargiadas baud u tard.

L'exempel il pli enconuschent per salvaments miraculus en ils ex voto, las tavlas da veneraziun u ils maletgs votivs. Els dattan perditga, co ch'ina malsogna u co ch'in auter privel è vegnì svià sin suffragi, p.ex. da la purschella Maria.

Reliquias èn objects da la veneraziun religiosa e consistan per il pli d'ina part dal corp u er d'in object ch'era en possess d'in sontg. Ellas existan anc oz en baselgias catolicas. Cunzunt durant il temp medieval vegnivi ditg ch'intginas reliquias sappian far miraculas. Per mintga pelegrinadi èsi anc oz central ch'ils giavischs persunals vegnian ademplitds sco er ch'il salit da l'olma vegnia cuntanschì. En il Grischun è enconuschenta la via tar la chapella autsituada da la visitaziun da Maria a Ziteil en Surmeir. Il museum

retic posseda dentant in object dal tuttafatg profan ch'è vegnì caracterisà sco «reliquia» dals donaturs: in ritsch da Friedrich Schiller.

Noziuns sco miracla, appariziun e sumegliant na chattan ins oz betg pli uschè savens en il senn tradiziunal. I para prest sco sche quest vocabulari fiss sa transferì en la lingua dal sport u da l'economia. La victoria sorprendenta da la squadra da ballape tudestga als campinadis mundials 1954 vala generalmain sco «la miracla da Berna». «Miraclos economicas» hai dà, e nus spetgain autras.

DITGAS E LEGENDAS

Ditgas ans raquintan d'eveniments extraordinaris e da la cumparsa da pussanzas superiuras. Legendas cuntegnan il pli savens miracles che stattan en connex cun sontgs sco er cun lieus sontgs. Er ditgas na reflecteschan betg ina realitad concreta, mabain relatan, co che la vita reala vegn dumagnada e chapida. En il Grischun derivan ils motivs tradiziunals per gronda part dal mund puril alpin. Ursula Brunold-Bigler fixescha las suandantas categorias en ses cudesch «Hungerschlaf und Schlangensuppe»:

- cuntrada aggressiva
- aura burascusa
- miseria e fomaz
- malsogna e guariziun
- muvel
- chargias
- praders e tagliailaina
- mintgadi da las dunnas
- dunnas d'emigrants
- vita d'uffants
- far la curt e strategia da maridaglia
- controlla da las naschientschas, infanticidi, incest tranter fragliuns
- vita matrimoniala
- fantasias dad umens
- mammas ed uffants
- patruns e fameglia
- potentats e pievel cumin
- glieud veglia
- parlars e zagrenders

Ditgas modernas ubain «urban legends» s'occupan pia dad autras e da novas realitads da la vita. Enconuschentas èn «Il filien en la yucca» u «La dunna alva en il tunnel da Belchen».

CRETTA E SUPERSTIZIUN

«Aberglaube» «Superstizius» èn adina ils auters. La superstiziun divergescha da la norma usitada. Ella è cuntraria a l'ideologia dominante da las personas pussantas. La superstiziun è pia exposta a la midada da las reglas e da las valurs.

Per la preistorgia n'existan naginas enconuschientschas segiras davart quest tema. Dals Romans savain nus dentant ch'els èn stads in lung temp relativamain tolerant en dumondas religiusas. La baselgia medievala è s'opponida cunter las veglias divinitads pajaunas. Ma er Cristians che deviavan da la ductrina uffiziala, p.ex. ils eretics, valevan sco superstizius. La baselgia ha però adina stuì tolerar ina pietad populara che maschadava praticas ecclesiasticas cun praticas superstiziusas e magicas. Dapi la Refurma sa renfatschavan ils aderents da la veglia religiun e quels da la nova vicendaivlamain d'avair la faussa cretta. Ils raziunals ed ils illuminists localisavan la superstiziun là, nua ch'els vesevan ina mancanza da la raschun.

Cretta u superstiziun per l'efficacità da tschertas praticas e da tscherts objects è s'exprimida en pliras modas che tanschan da l'animal che vegn sacrificà sin il plazza da construcziun, sur l'amulet e la pulvra da capricorn, fin al cudesch da striegn e sias furmlas magicas. Tschertas chaussas èn idas en emblidanza, autras existan anc oz, sco l'exorcist en la baselgia catolica u il suvi che tegna davent il mal da

chasa e curt. Bains communabels èn la significaziun apparentamain negativa dal giat nair u da la cifra 13, e quella positiva dal fier-chaval u dal quatterfegl.

Il mund modern cun sia tecnica n'ha betg fatg svanir l'esoterica, il spiritualissem, l'astrologia u la magia da las cifras – il cuntrari. Quai conferma in sguard en ils inserats pitschens da mintga gasetta u la gronda tscherna al kiosk. Sa midadas èn mo las furmas. Tge ch'è cretta e tge ch'è superstiziun resta oz, almain qua en Svizra, surlaschè al giudicat da mintgina e da mintgin.

Il plevon Aliesch davart la «superstiziun»: Igl è starmentus, quant fitg che noss cumpatriots, oravant tut la classa cumina, èn mulestads tras talas imaginaziuns stupidas e sa laschan dominar sco sclavs da questa cretta tgutga. (Der Sammler, tom 4, 1782)

CRAIR E SAVAIR Ina curta cronologia

2004	59% da las personas che frequentan la scola chantunala èn mattase
1982	Rumantsch grischun vegn concepì sco lingua da scrittira
1938	Rumantsch daventa la quarta lingua naziunala
1895	Fundaziun da la scola d'agricultura «Plantahof»
1850	Fusiun da las duas scolas chantunalas ad ina scola surconfessiunala a Cuira
1846	Emprim urden da scola chantunal
1808	Fundaziun d'ina scola da spendreras a Cuira
1804	Aertura da l'emprima scola chantunala evangelica en il museum retic
1803	Emprima ediziun da la «Churer Zeitung» (emprima gasetta politica dal Grischun)

16. e 17. tsch.

Emprimas scolas en vischnancas da champagna

1574

Fenomens al tschiel (sulegl da colur da sang, crusch cotschna)
la damaun dal grond incendi da Cuira vegnan interpretads sco
nauschas ensainas

a partir da 1549

Dolfino Landolfi stampa scrittiras protestantas a Puschlav

a partir da 1523

Refurmaziun e divisiun confessiunala en il Grischun

15. tsch.

Emprimas scolas municipalas a Cuira ed a Maiavilla

800–820

L'uestg da Cuira Remedius scumonda cults pajauns

451

Emprima menziun d'in uestg a Cuira (Asinio)

5. tsch.

Emprims edifizis sacrals en Rezia ed en la chapitala provinziala
da Cuira

2. mesadad
dal 4. tsch.

Son Gliezi e son Gudegn missiuneschan en Rezia

15 a.C.

Ils Romans conquistan il territori alpin e derasan lur religiun

NASCHIEN TSCHA E MORT

Geburt Naschientscha e mort èn ils terms da mintga vita. Grazia a chats archeologics enconuschain nus la mort e la sepultura gia dapi ils temps temprivs. Testimonianzas davart la naschientscha ed il batten datti pir pli tard.

Pagliolancas vegnivan adina accompagnadas da dunnas pli veglias cun experientscha. Questas dunnas avevan ina gronda savida da la medischina populara. Fin lunsch en il 20. tschientaner vegnivì parturì per gronda part a chasa, il pli savens cun agid d'ina spendrera. «Cudeschs da spendreras» cursavan sco mussavias dapi il 16. tschientaner. L'onn 1808 ha il Grischun fundà in'atgna scola da spendreras. Suenter la 2. guerra mundiala èsi vegnì parturì per gronda part a l'ospital, sut la tgira d'in ginecolog.

La naschientscha ed il batten han provocà isanzas impurtantas, p.ex. annunzias da naschientscha, brevs da padrinadi u fegls e carnets da batten. La finala avevan ils crettaivels adina avant egls Maria purschella cun il Bambin.

Las fossas las pli veglias dal Grischun derivan dal temp da bronz. Dapi il temp mez da bronz era sa derasada la cremaziun, uschia a Lumbrein-Surin. Las fossas da Tumein e da Castaneda tutgan tar las fossas las pli impurtantas dal temp da fier, quellas da Castaneda cun in grond dumber d'objects agiuntads. En las vals alpinas sepulivan ils Romans

per il pli las baras ensemen cun iseglia e cun tschaveras, sco p.ex. a Roveredo. Il passadi da la tradiziun antica al cristianissem documenteschan las fossas da Panaduz dal 4. fin il 7. tschientaner. Il cumenzament da l'epoca cristiana èn las baras vegnidas sepulidas guardond vers vest, pli tard vers ost e senza objects agiuntads.

Sco tar la naschientscha ed il batten, uschia èn sa sviluppadas diversas isanzas er per la mort e la sepultura: ornaments da flurs, vestgadira speziala, tailas da bara e ritgas cruschs sin fossas, cartas da morts e regurdientschas da defuncts. E sco che Nossadunna cun il Bambin fa endament la naschientscha, regorda Jesus sin la crusch a la mort.

STAMPATS E STAMPARIAS

Las emprimas stamparias dal Grischun èn vegnidas fundadas en il rom da la Refurma. Als represchentants da quest moviment servivan stampats sco biblas, catechissem, cudeschs da devoziun e da chant per derasar la nova ductrina. A partir da 1549 han Dolfino Landolfi e ses successurs stampà a Puschlav scrittiras protestantas che vegnivan derasadas da clandestin cunzunt en la Lumbardia. 1560 è cumparì in «Nouf Sainc Testamaint» ch'è vegnì translatà per l'emprima giada en rumantsch da Jachiam Bifrun. Ils reverendas Jon Pitschen Saluz e Jachen Andri Dorta han fundà 1660 ina stamparia a Scuol per edir scrittiras religiosas en l'idiom ladin. Lur ovra monumentalà è stada 1679 ina bibla en il format folio. Da la vart catolica è sa sviluppada ina litteratura da baselgia en lingua populara per cumbatter il protestantissem.

Per evitar la censura guvernamentalà a Cuira, èn ils stampadurs guntgids en ils vitgs. Stamparias èn naschidas transitoricamain a Scuol, a Cumbel, a Luven, a Panaduz, a Strada, a Tschlin u a Razén. Il stampadur ambulat Johann Georg Barbisch ha ademplì da 1672 fin 1686 diversas incumbensas a Cuira ed en Surselva, e quai tant per ils catolics sco er per ils protestants.

A Cuira èn vegnidas endrizzadas stamparias pir il cumenzament dal 18. tschientaner. Ellas han derasà principalmain stampats uffizials d'autoritads

políticas, ultra da la bibla da 1718 translata da en l'idiom sursilvan. La fin dal 18. tschientaner han Grischuns illuministics fundà insaquants manaschis tipografics a Cuira e conturns. Qua è vegnids stampads pamflets ed ovras davart l'agricultura, davart l'educaziun e davart l'etnografia.

Da 1549 fin 1803 è cumparidas en il Grischun totalmain var 600 ovras, 250 en rumantsch, 160 en talian e mo 130 en tudestg. Ils territoris da lingua tudestga pudevan retrair lur cudeschs religiivs a Basilea u a Turitg, entant ch'ils Rumantschs u Bregagliots e Puschlavins refurmads da lingua taliana stuevan stampar sezs lur scrittiras.

La pressa grischuna Gia il cumenzament dal 18. tschientaner è cumparidas publicaziuns periodicas en tut las linguas naziunalas. Questas publicaziuns infurmavan lur lectur(a)s davart temas economics, geografics, litterars u istorics. Per discussiuns e per polemicas políticas servivan però plitost fegls sgulants.

Sco unica e per in lung temp suletta gasetta politica dal Grischun è cumparida da 1800 fin 1856 la «Churer Zeitung». Pir l'aboliziun da la censura da pressa 1831 ha permess da sviluppar in schurnalissem en il senn modern. Tschertas gasettas han survivì mo in

curt temp. La naschientscha da novas publicaziuns, liadas stretgmain a las partidas, ha provocà per ina concurrenza sin il martgà publicistic.

La «Bündner Zeitung» (1830–1858) è stada l'organ dals Liberals. En il territori linguistic talian è vegnì fundà 1852 «Il Grigione Italiano». Da vart conservativa è resultà 1852 il «Bündner Tagblatt». 1892 è vegnida fundada la «Neue Bündner Zeitung» sco organ da l'ala dretga da la partida liberala. 1919 passa ella als democrats da l'opposiziun. Pervia da ses profil engaschè ha ella savens gì conflicts cun l'organ dals Liberals, il «Freier Rätier» (1868–1974), e cun il «Bündner Tagblatt». 1975 è la «Bündner Zeitung» daventada l'emprima gasetta quotidiana independenta dal chantun.

Sin plaun naziunal ha lieu actualmain ina concentraziun en grondas chasas da medias. En il Grischun occupa la «Südostschweiz Mediengruppe» questa posiziun da leader.

SCOLA E SCOLA POPOLARA

Dapi il temp medieval tempriv datti la scola en il Grischun. La scolaziun era chaussa da la baselgia e serviva als interess spirituals. Ils emprims centers èn stads la sedia episcopala e la scola da scriver da la claustra da Son Luci a Cuira, pli tard er las claustras benedictinas Mustér e Müstair.

Il 15. tschientaner hai dà las emprimas scolas municipalas a Cuira ed a Maiavilla. En regions periferas pudeva la populaziun, ch'era per gronda part paupra, strusch sa participar a la scolaziun.

La classe superiura dal Grischun laschava educar ses uffants tras magisters privats. Bliers figls da famiglias dominantas han studegià ad universitads talianas, tudestgas e franzosas. Las guerras da confessiun han laschè nascher las emprimas scolas communalas a la sava dal 17. tschientaner. Pauc suenter avevan quasi tut las vischnancas pli grondas, dentant er blieras pli pitschnas, ina tala scola.

La segunda mesadad dal 18. tschientaner han las ideas dals illuminists dà novs impuls a la scola. Instituts privats, manads e frequentads da la classe superiura laica, èn vegnids creads a Haldenstein, a Marschlins, a Jenins, a La Punt ed a Ftan.

A partir da 1838 ha il chantun surpiglià la sorveglianza suprema da la scola populara ed in pau a la giada las purschidas da scolaziun privatas. La scola chantunala evangelica e quella catolica han fusiunà 1850 a Cuira sco «scola chantunala

grischuna». 1846 ha il cussegl d'educaziun relaschè l'emprim urden da scola chantunal. Quel reglava las incumbensas e las cumpetenzas dals cussegls da scola, da las personas d'instrucziun, dals inspecturs sco er l'obligaziun d'ir a scola e la durada da la scola. Bleras ideas e disposiziuns progressivas èn vegnidas fixadas 1859 liantamain. La preparaziun dals meds d'instrucziun en las differentas linguas è stada ina sfida tut particulara. Igl ha durà decennis fin ch'ina purschida cumplexsiva da scolas publicas da tut ils stgalims e da tut ils secturs è stada constituida.

Relaziuns da scola ed instrucziun Fin al cumenza-ment dal 19. tschientaner era la gronda part da las scolas dal Grischun en in stadi critic. In grond dumber da vischnancas n'aveva ni meds d'instrucziun adattads ni agens fonds ed atgnas chasas da scola. Surtut mancavan bunas personas d'instrucziun. La salarisaziun da las personas d'instrucziun era miserabla, uschia ch'ils «surmesters» eran dependents d'ina occupaziun secundara. En blers lieus era l'instrucziun ina incumbensa dals spirituals. L'autonomia communal, las relaziuns geograficas ed economicas, ils cuntrasts confessiunals sco er la diversitad linguistica han engrevgià il svilup da la scola.

L'obligaziun generala d'ir a scola hai pir dà l'onn 1859. Normalmain era la scola averta mo durant l'enviern. L'instrucziun vegniva savens frequentada irregularmain. L'instrucziun da las mattas è vegnida negligida per ditg.

1846 è vegnida fixada la durada minimala da la scola. Per regla frequentavan ins la scola tranter il 7. ed il 14. onn da vegliadetgna. Roms obligatorics eran ductrina da religiun, leger, scriver da bel, quints, chant sco er instrucziun da la lingua materna. En vitgs talians e rumantschs vegnivi ultra da quai instrui tudestg. Las prescripziuns èn però vegnidas realisadas en bleras vischnancas pir suenter onns ed onns. L'orientaziun confessiunala da las scolas ha adina puspè procurà per cuntraversas.

Lain far en il Filantropin umans alleghers, per che nus possian er far or dad els umans lavurus, da buna veglia, obedaivels, socials, suttamess a la voluntad divina e virtuus.

(Plan d'educaziun filantropic da Marschlins 1777)

CHASA SIGNURILA E MUSEUM

Il museum retic è vegnì constrüì l'onn 1675 dal barun Paul de Buol da Strassberg e da Rietberg sco chasa signurila barocca. Sur il tschaler e sur il plaunterren – cun in passadi per char e chavagl – sa chattan dus plauns d'abitar signurils. Sur quels datti in plaun per las emploiadas e per ils emploiads ed in vast surchombras.

La famiglia de Buol è stada ina da las schlattainas dominantas da las Trais Lias. Paul de Buol era in descendent da la lingia da Churwalden. El era maridà cun Narcissa de Planta-Wildenberg. L'onn 1690 è el sa convertì al catolicissem. Buol valeva sco capuriun da la partida austriaca-spagnola. L'onn 1697 è el vegnì sutterrà en la catedrala.

L'onn 1869 ha il cusseglier dals chantuns Peter Conradin de Planta-Zuoz fatg in appel per in «museum grischun per la scienza e per l'art». El aveva observà l'exodus da prezius bains culturalis grischuns. L'onn 1872 ha il museum retic avert sias portas al plaunterren da la chasa Buol. L'onn 1876 ha il chantun acquistà la chasa. Ils accents principals dal museum istoric grischun restan l'istorgia, l'etnografia e l'archeologia.

Impressum

Exposiziun permanenta «Crair e savoir» al terz plaun sura,
«Chasa signurila e museum» al plaun sut il tetg ensemen cun
la partiziun da pedagogia da museum.

Concepì e produci da las collavuraturas e dals collavurats
dal museum retic, en collavuraziun cun las firmas executivas

Concepziun da l'exposiziun:

gasser, derungs Innenarchitekturen

Mesiras architectonicas:

**Uffizi da construcziun auta dal Grischun
Rudolf Fontana & Partner SA**

Translaziuns:

**Chanzlia chantunala dal Grischun
Jane Gillespie-Casparis**

L'exposiziun è vegnida finanziada tras credits administrativs dal
chantun Grischun sco er tras meds da la fundaziun Museum retic
e dal fond da la citad da Cuira entaifer questa fundaziun.

Il museum retic engrazia per las donaziuns, per ils emprests,
per las infurmaziuns e per ils sustegns multifars en connex
cun la realisaziun da questa exposiziun.

GLAUB

W

GEBU
B
TOB

DR

Mardi fin dumengia 10 – 17 Uhr

Rätisches Museum
Museum retic
Museo retico

Hofstrasse 1, 7000 Chur
Telefon 081 257 48 40
www.raetischesmuseum.gr.ch